

Л.І. Синявська

Черкаський національний університет, Україна

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГІРНИЧО-ВИДОБУВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ ПРАЦІВНИКАМИ у 1914 – 1917 рр.

У статті проаналізовано фактори, що впливали на забезпечення гірничо-видобувної промисловості Донбасу працівниками впродовж 1914 – 1917 рр. та обставини, що визначали умови закріплення робітників у краї. Також наведені статистичні дані щодо обґрунтованого аналізу розвитку даної промислової галузі наприкінці ХІХ – початку ХХ століть.

Постановка проблеми. Початок Першої світової війни суттєво вплинув на організацію гірничо-видобувного виробництва. Вугілля розглядалося як стратегічна сировина і паливо, обсяги видобутку якого істотно впливають на процеси, пов'язані із організацією бойових дій та налагодженням виробництва військової продукції. У зв'язку із закриттям кордонів імпорту вугілля для потреб Російської імперії припинився. Домбровський басейн відразу опинився у зоні бойових дій, що стало причиною припинення видобутку палива.

В умовах війни різко погіршилося кредитування промисловості, що негативно впливало на комерційні стимули для проведення затратних підготовчих робіт у вугільній промисловості. Війна виявила величезний дефіцит рухомого складу залізниць та їх недостатню пропускну спроможність. Проведення мобілізації ще більш загострило проблему забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами [1, с. 19].

Мета даної роботи – охарактеризувати фактори, що впливали на забезпечення гірничо-видобувної промисловості Донбасу працівниками впродовж 1914 – 1917 рр. та обставини, що визначали умови закріплення робітників у краї.

Видобуток мінерального вугілля на гірничо-видобувних підприємствах Донбасу на початку Першої світової війни здійснювався в умовах широкого використання ручної праці і залучення найманої робочої сили. Шахтарська праця у той час значною мірою асоціювалася із сезонною, коли українські та російські селяни ставали до роботи на шахтах для забезпечення власних економічних потреб для подальшої роботи у сільському господарстві. Додаткові заробітки під час видобутку вугілля приваблювали до регіону працівників, але складні умови праці та недостатній рівень культурно-побутового обслуговування були на перешкоді закріпленню трудящих у сфері вуглевидобувної промисловості. Сумнівним видається задеклароване прагнення гірничопромисловців Донбасу до благоустрою шахтарських поселень. Ця думка підтверджується тим, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. одна школа припадала на 2040 жителів, одна церква – на 3094 жителів, а один шинок – на 570 жителів. Дитяча смертність сягала 55%, а медична допомога залишалася малодоступною [2, с. 87]. Водночас не варто скидати з рахунку, що більшість шахтарів, особливо вихідців із сільської місцевості, не прагнула до підвищення власного культурно-освітнього рівня. У багатьох випадках сільські жителі зневажливо ставилися до поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників та представників інтелігенції. Ці обставини впливали на кадрову політику промисловців та підприємців Донбасу, сприяючи залученню до виконання найбільш кваліфікованих робіт в основному іноземних працівників і певному обмеженню зусиль у справі підвищення кваліфікації місцевих робітників. Останній факт сприяв також скороченню витрат на організацію виробництва.

Потреба у працівниках на підприємствах гірничо-видобувної промисловості Донбасу задовольнялася за рахунок залучення до роботи додаткових контингентів працівників. Серед них були мігранти з різних частин Російської імперії, яких приваблювали відносно високі заробітки, а також військовополонені, чия праця використовувалася в основному для виконання важких робіт. Негативну роль у справі забезпечення промислових підприємств кваліфікованими кадрами відігравали мобілізаційні заходи.

Встановити точну кількість мобілізованих шахтарів надзвичайно складно. Загалом статистичні дані гірничих об'єднань вказують, що роботу залишили майже 50% працівників. Але певна частина цих працівників залишила роботу, щоб повернутися до рідних осель, щоб працювати замість тих своїх родичів, що були мобілізовані. Згідно з даними статистичного відділу Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії чисельність робітників кам'яновугільних копалень після першої мобілізації зменшилася на 65,5 тис. – з 202 960 осіб до 137 460 осіб, або на 32,3%. На початку війни їх було мобілізовано до армії, німецьких і австрійських спеціалістів – вислано у східні губернії імперії, а французьких і бельгійських – відкликано на батьківщину [1, с. 20].

Для заохочення міграцій в Донбас російський уряд після початку Першої світової війни встановив безкоштовний проїзд для роботи на копальнях. Цей факт сприяв тому, що кількість робітників з віддалених губерній імперії вже у грудні 1914 р. досягла 200 000 осіб, але на початку лютого 1915 р. кількість працівників скоротилася до 170 000 осіб. На 15 серпня 1915 р. на копальнях налічувалося всього 155 000 робітників, серед них майже 20000 військовополонених, у другій половині 1915 р. чисельність робітників зменшилася на 8402 осіб або на 4% [1, с. 27-28]. На вугільних копальнях гостро відчувався дефіцит робочої сили.

Починаючи з 1915 р. російський уряд почав масово конфісковувати вугілля для задоволення потреб основних споживачів в роки війни. Саме за допомогою таких адміністративних методів вдавалося певний час пом'якшувати паливно-енергетичну кризу [3, с. 171-172] та боротися зі спекуляцією [4, с. 20]. Вже 17 серпня 1915 р. були створені так звані «Особливі наради», що мали повноваження здійснювати і реквізиції вугілля [5, с. 5]. Ці органи вносили не аби яку плутанину у сферах впливу різних відомств, ускладнюючи організацію видобутку мінерального палива [6, с. 211]; [7, арк. 13]; [8, арк. 33 зв.]. До осені 1915 р. вугілля для залізниць в основному постачалося за рахунок реквізиційних заходів, але уряд, як правило, розраховувався за паливо із великим запізненням [9, с. 66]. Водночас представникам великого капіталу вдалося запобігти встановленню державної монополії на видобуток вугілля аж до 1917 р. [10, с. 31].

Реквізиції, безперечно, відіграли негативну роль у зміцненні позицій промисловців та підприємців Донбасу, але їх проведення змусило «вугільних магнатів» скоригувати свою політику у кадровому питанні, що стало помітним вже наприкінці 1915 – на початку 1916 рр.

Справа в тому, що для отримання прибутків в умовах реквізицій вугілля, потрібно було будь-якими способами нарощувати його видобуток, щоб утримати на належному рівні собівартість та обсяги реалізованого палива [11, арк. 30]. Це призвело до збільшення кількості військовозобов'язаних, які працювали на шахтах. Їх праця ставала запорукою того, що вони не потраплять на фронт, а тому ці люди працювали для виконання запланованих обсягів видобутку за всяку ціну, компенсуючи кількістю працівників якість їх підготовки.

На 1 вересня 1916 р. загальна кількість робітників досягла 237 000 чол., у тому числі військовозобов'язаних, які отримали відстрочку від призову до армії, налічувалося 104 600 чол., збільшилася також кількість військовополонених, які працювали у сфері вуглевидобутку. Згідно із статистикою гірничопромисловців кількість військовополонених у вугільних копальнях у грудні 1916 р. досягла 72 000 чол. [12, с. 27]. Причому частина

з них працювала у досить складних умовах, не маючи належного забезпечення одягом та інструментом [7, арк. 78]. Полонені також не мали права брати участь у створенні і діяльності лікарняних кас, що обумовлювалося їхнім статусом [13, арк. 237]. Для виконання робіт у Донбасі залучалися не лише полонені рядові німецької та австро-угорської армій, а й унтер-офіцери, яких на деяких шахтах було майже 50% [7, арк. 177]. Вони виконували важкі роботи, в основному з доставки видобутого вугілля на поверхню.

З іншого боку, варто підкреслити, що у 1916 р. на багатьох підприємствах кам'яно-вугільної промисловості Донбасу відзначалося незначне залучення до виконання важких робіт (у нічний час та на підземних роботах) жінок та неповнолітніх працівників. Згідно із відомостями про кількість працівників і про використання жіночої та дитячої праці у нічний час та для ведення підземних робіт на підприємствах Юзівського гірничого округу, їх питома вага складала менше 1% [14, арк. 3].

До кінця лютого 1917 р. загальна кількість робітників становила 291 686 осіб [1, с. 27-30], праця яких дозволила поступово нарощувати обсяги видобутого вугілля. Проблема забезпечення споживачів мінеральним паливом полягала не у недостатній кількості видобутого вугілля, а у труднощах із перевезенням його до місця призначення. Обсяги видобутого палива завдяки залученню до праці зростаючої кількості працівників поступово збільшувалися, але пропускна здатність залізниць залишалася постійною, що й ускладнювало вивезення вугілля. З іншого боку, залізниці перебували у розпорядженні казни і проблеми залізничного транспорту в основному цікавили гірничопромисловців лише у тому випадку, коли вони безпосередньо стосувалися забезпечення видобутку вугілля, а обсяги видобутку палива визначали у кінцевому рахунку обсяги прибутків. Тому цей показник збільшувався у зв'язку з екстенсивною експлуатацією родовищ із залученням зростаючої кількості працівників.

Для вирішення проблеми забезпечення шахт робітниками гірничопромисловці Донбасу використовували різні методи. Найбільш стимулюючим засобом ставало постійне збільшення заробітної плати. Цей процес відбувався в умовах наростання темпів інфляції, а тому залишався актуальним. Важливо було зберегти баланс між рентабельністю виробництва і витратами на утримання працівників, розміри заробітної плати яких становили левову частку таких витрат.

Задля забезпечення безперебійного видобутку вугілля часто пропонувалося збільшувати оплату праці шахтарям у випадку вияву найменших незадоволень з боку найманих працівників [14, арк. 107]. Незадоволення робітників викликало збільшення цін на предмети першої необхідності, а саме на продовольство (особливо – на хліб). Розцінки склалися, як правило, на межі можливостей підприємців, однак не варто забувати й про зростання цін на паливо в умовах бойових дій, що приносило додаткові прибутки від його продажу.

На деяких шахтах рівень оплати праці впродовж 1914 – 1917 рр. зріс більш як на 100%, а найменшим показником зростання оплати праці були 40 – 45% за цей же період [14, арк. 11]. Найбільшими розмірами оплати характеризувалися великі гірничо-видобувні підприємства, власники яких могли собі дозволити підвищувати рівень заробітної плати працівників за рахунок зростання обороту. Дещо гіршим залишалося становище на невеликих підприємствах, тут для збереження рентабельності виробництва потрібно було реалізовувати частину продукції за завищеними цінами, що загрожувало різними санкціями уряду.

Відомості про підвищений рівень оплати праці на шахтах та відносно стабільне забезпечення продуктами харчування приваблювало до регіону нових переселенців. Загальна кількість гірничозаводського населення вже на початку 1917 р. перевищувала 1 млн осіб. Приплив нових працівників підвищував попит на продукти харчування, що призвело до зростання цін на продукти впродовж 1914 – 1916 рр. в середньому на 50 – 65% [15, с. 25]; [14, арк. 110].

Для забезпечення населення продуктами харчування на початку 1917 р. було введено хлібну розверстку із визначенням обов'язкових обсягів поставок хліба державі [16, с. 6]. Для тих, хто не виконував план поставок, передбачалися лише економічні санкції у вигляді обмежень на реалізацію їхньої продукції. Ці дії дозволили певною мірою стабілізувати забезпечення гірників Донбасу продовольством, хоча у червні 1917 р. Катеринославський губпродком виконав лише 56% продовольчих нарядів для населення губернії, в липні – 37%, а в серпні 1917 р. – тільки 15%, але у вересні – жовтні 1917 р. постачання гірничозаводського населення дещо вирівнялося [12, с. 29]. Цей факт став додатковим стимулом для закріплення населення на території Донбасу.

Висновки

Усвідомлення стратегічної важливості забезпечення стабільного вуглеводобутку обумовлювало підвищену увагу уряду до проблем гірничо-видобувної промисловості Донбасу. Загалом впродовж 1914 – 1917 рр. російський уряд та гірничопромисловці Донбасу докладали великих зусиль для забезпечення безперебійного видобутку мінерального палива. З цією метою здійснювалася досить гнучка кадрова політика. У багатьох випадках встановлювалася підвищена заробітна плата. Значні зусилля були спрямовані на забезпечення населення продуктами харчування та товарами першої необхідності. Певною мірою вдалося зменшити зростання цін на найбільш необхідні товари, що досягалось досить жорсткими адміністративними заходами. Це приваблювало працівників для роботи на шахтах.

Висококваліфіковані робітники, як правило, отримували відстрочку від призову. Одним із стимулів роботи у гірничо-видобувній промисловості для військовозовоб'язаних стало уникнення таким чином відправки до діючої армії. Повідомлення із фронту, що висвітлювали страшні картини війни, поволи сприяли зменшенню кількості бажаючих добровільно йти до лав армії. Життя подалі від лінії фронту видавалося більш безпечним. Цьому також сприяло переміщення значної частини біженців на територію краю. Безсистемність їхнього пересування та важкий матеріальний стан ставали додатковими факторами дестабілізації обстановки на території Донбасу.

В роки війни відбувалися зміни у міграції населення в Донбас. Якщо до Першої світової війни переважала сезонна міграція, коли у вільний від виконання польових робіт час частина селян прагнула заробити додаткові кошти, працюючи на шахтах, то в роки війни вона в основному поступилася тимчасовій та маятниковій міграції, коли термін перебування заробітчанин вже не обмежувався періодом відсутності масштабних робіт у сільському господарстві. Також зросла кількість людей, які змушені були віддати перевагу постійному проживанню на території Донбасу.

Аналізуючи забезпечення гірничо-видобувної промисловості працівниками впродовж 1914 – 1917 рр. не варто забувати й про військовополонених, частка яких у середньому коливалася від 10 до 30% робітників, але на деяких підприємствах сягала й 50%. Ці люди в силу свого статусу виконували роботи, пов'язані із важкою та виснажливою фізичною працею, і лише невелика їх частина мала навички роботи на шахтах, і зовсім мало – професійні знання гірничих інженерів. Це також розповсюджувалося й на працівників, що прибували в роки війни із різних регіонів Російської імперії. Тому можна стверджувати, що рівень професійної підготовки працівників гірничо-видобувної промисловості впродовж 1914 – 1917 рр. поступово знижувався, причому частка жіночої праці та використання на роботах малолітніх працівників певною мірою зростала, хоча у більшості випадків залишалася незначною, особливо у виконанні важких підземних робіт.

Перешкодою закріпленню працездатного населення у гірничо-видобувній промисловості було кілька факторів. Перш за все мова йде про складні умови праці на підпри-

емствах, яка нерідко була пов'язана із небезпекою для життя, крім того, можна виділити труднощі із забезпеченням житлом та низький рівень культурно-побутового обслуговування населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
2. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 72-97.
3. Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства / П.В. Волобуев. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 483 с.
4. Записка о производстве массовых заготовок продуктов продовольствия и фуража для армии и населения. – М. : Городская тип., 1915. – 24 с.
5. Закон об Особых совещаниях. Россия. Законы и постановления. – М. : Городская тип., 1915. – 24 с.
6. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914 – 1917) / Дякин В.С. – Ленинград : Наука, 1967. – 373 с.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 896, оп. 1, спр. 2. – 243 арк.
8. ЦДІАК України, ф. 579, оп. 2, спр. 2. – 47 арк.
9. Поликарпов В.В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века / Поликарпов В.В. – М. : «ИНДРИК», 2008. – 552 с.
10. Кругляк Б.А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.02 «Історія України» / Б.А. Кругляк – К., 1993. – 33 с.
11. ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 1. – 44 арк.
12. Климов А. До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров'я в роки Першої світової війни / А. Климов, Н. Сердюк // Третій Міжнародний конгрес українців, 26 – 29 серпня 1996 р. – Х., 1996. – Ч. II : Історія. – С. 26-30.
13. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 137. – 282 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 1. – 176 арк.
15. Биншток В.И. Народное питание и народное здравие / В.И. Биншток, Л.С. Каминский. – М. ; Ленинград : Гос. изд., 1929. – № 44. – 91 с. – (Серия 1 : Мировая война и народное хозяйство России).
16. Материалы по вопросам организации продовольственного дела / [сост. : И. Воейков, Н. Огановский, Г. Чубаков, С. Клепиков]. – М. : Тип. Т-ва Рябушинских, 1917. – Вып. VIII : Основные принципы хлебной разверстки. – 43 с.

Л.И. Синявская

Обеспечение горнодобывающей промышленности Донбасса работниками в 1914 – 1917 гг.

В статье проанализированы факторы, которые влияли на обеспечение горнодобывающей промышленности Донбасса работниками в период 1914 – 1917 гг., и обстоятельства, которые определяли условия закрепления трудящихся на территории края. Также приведены статистические данные, касающиеся обоснованного анализа развития данной промышленной отрасли в конце ХІХ – в начале ХХ столетий.

L.I. Sinyavska

Employees Providing the Mining Industry of Donbas in 1914 – 1917 Years

In the paper, the factors that influenced on the Donbas workers provision of the mining industry during 1914 – 1917 years are analyzed and circumstances that determined the conditions for fixing workers in the province are shown. Statistic data concerning to the proved analysis of the development of the given industry at the end of the 19th – beginning of the 20th century are given.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2012.